

PARTICULAR ISSUES OF PHILOSOPHY OF RELIGION

Юрій Борейко, к. і. н.

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Україна*

КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ В ПОВСЯКДЕННИХ ВІДНОСИНАХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ВІРУЮЧИХ

Yuri Boreyko, PhD in History

Lesia Ukrainka Eastern European National University, Ukraine

COMMUNICATIVE PRACTICES IN EVERYDAY RELATIONS OF THE UKRAINIAN ORTHODOX BELIEVERS

The article investigates the features of communicative practices of Ukrainian Orthodox believers in the context of everyday relations. Communication is analysed as a way of being in believer's everyday life, the mechanism of development of social interactions, the generic form of sociality, a determining factor in shaping not only the form but also the content of everyday life. Everyday communication of Orthodox believers, which organization is impossible without a religious community, is reproduced in intersubject interaction in the system of religious relationships. In modern conditions the communication of Orthodox Ukrainians are experiencing the impact of new technologies, which is accompanied by intensification of communication processes in society, using adequate ways and means of communication.

Key words: everyday life, communication, Ukrainian Orthodox believer, religious relationship.

Постановка проблеми. Як своєрідна система суспільних відносин повсякденність не існує поза комунікацією, що постає способом передачі інформації в міжособистісній та суспільній взаємодії. Інтерпретація глибинних смислів простору проживання, його розуміння з метою занурення в навколишню дійсність, а також тлумачення надприродного світу, є природним бажанням людини. Повсякденність віруючої людини зумовлена властивою їй парадигмою сприйняття світу як створеного Богом, домінуванням у свідомості теологічної установки. З огляду на це філософська рефлексія комунікації як способу буття повсякденності віруючої особи передбачає аналіз комунікативних практик, передусім повсякденної мови, в релігійних відносинах.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема комунікації в контексті повсякденності досліджується у працях М. Бахтіна, Ю. Габермаса, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, І. Гофмана, У. Еко, І. Касавіна, Ж. Лакана, Н. Лумана, І. Полякової, Л. Савченко, А. Шюца та інших. Релігійна комунікація є об'єктом дослідження А. Арістової, І. Васильєвої, М. Єресько, Ж. Корміної, М. Петрушкевич, Д. Пивоварова, А. Тарабукіної та інших. Незважаючи на значну кількість досліджень з окресленої проблематики, недостатньо вивченими є проблеми, пов'язані з повсякденними комунікаціями віруючих людей. Відтак **метою** статті є з'ясування специфіки повсякденних комунікацій українських православних віруючих у контексті релігійних відносин.

Виклад основного матеріалу. Релігійні відносини є різновидом відносин у духовній сфері суспільства, що формуються відповідно до релігійної свідомості, реалізуються та функціонують за допомогою релігійної діяльності. Носіями релігійних відносин можуть бути індивіди, спільноти, інститути, організації. Релігійні відносини мають суб'єктивний характер, тобто передбачають ставлення людини до гіпостазованих сутностей, властивостей і зв'язків, а також відносини між віруючими людьми. Ставлення до надприродного розгортається у свідомості, проте передбачає реальні відносини між людьми, наприклад, між мирянами і кліром. Натомість контакти віруючих осіб, хоча й мають відношення до надприродних істот, властивостей, зв'язків, проте постають

реальними взаємовідносинами. З іншого боку, релігійна свідомість, яка відображає і виражає дійсні відносини, за їх зразком конститує схеми релігійних відносин, відповідно до яких уявляються відносини надприродних істот між собою і з людьми, а також відносини людей з цими істотами та між собою.

Релігійні відносини можуть набувати предметної, речової форми, коли вони виражаються за посередництвом предметів неживої і живої природи (ікона, хрест, голуб тощо). Якщо посередником у релігійних відносинах постають індивід або група осіб (служитель культу, глава релігійної організації, керівник громади тощо) – йдеться про персоніфікований спосіб фіксації взаємних зв'язків віруючих. Опосередкування релігійних відносин може набувати ідеалізованих, образних форм, коли використовуються образи Бога, душ, Богоматері, Христа, святих тощо (наприклад, фраза Ісуса Христа: «... де двоє або троє зібрані в моє ім'я, там Я посеред них» (Мф. 18:20)). Серед символічних способів опосередкування релігійних відносин надзвичайно важливе значення має мовний спосіб їх фіксації, який передбачає застосування мови – окремих слів або висловлювань, що містять повчання з приводу того, з ким і як слід спілкуватися. В контексті релігійних відносин «зчитуються» символічні значення та смисли предметів, речей, осіб, образів, слів.

Емпіричні умови людської взаємодії, соціальні форми екзистенції вбудовані в певну символічну універсальну сферу, якою постає мова. Мовна картина світу (мовне світобачення) досліджується в рамках гіпотези лінгвістичної відносності Е. Сепіра і Б. Уорфа, які вважають, що мовні форми здійснюють істотний зворотний вплив на перцептивні, розумові та когнітивні процеси загалом, формуючи етноспецифічну картину світу. Теорія Сепіра-Уорфа стверджує, що уявне членування світу, формування системи понять, в яких осмислюється світ, відбувається відповідно до системи категорій природної мови, якою користуються суб'єкти пізнання. На думку Е. Сепіра, реальний світ значною мірою будується на основі мовних норм цієї групи. Відповідно до теорії лінгвістичної відносності, тип мови визначає не лише форми поведінки мовного колективу, а й тип культури, тип мислення, тобто прийняту в культурі логіку¹. Отже, мова постає не лише засобом вираження, а й формою, що визначає спосіб думок людини. Крізь мову структурується система морально-етичних, ціннісних та ідеологічних установок у суспільстві.

На думку німецького соціолога Н. Лумана, комунікація є провідним поняттям в теорії суспільства, за допомогою якого він пропонує змінити формулювання соціологічної теорії, взявши за основу поняття системи замість поняття дії. Соціальна система в цьому випадку постає оперативною закритою системою, що складається з власних операцій, створює комунікації з комунікацій. Наявність у суспільстві комунікації надає йому особливого системного характеру. «Суспільство, – пише Н. Луман, – є комунікативно закритою системою. Воно творить комунікацію за допомогою комунікації. Комунікувати може лише воно ж – але не з самим собою і не своїм навколишнім світом. Воно виробляє свою єдність за допомогою оперативного здійснення комунікацій, рекурсивно звернених до попередніх і тих, що випереджують наступні комунікації»². Отже, суспільство, за Н. Луманом є, передусім, комунікативною системою.

Комунікативні відносини охоплюють широке коло явищ соціокультурної реальності, в тому числі й повсякденне життя релігійної людини. Багатогранною концепцією, що акумулює потужні теоретичні ресурси філософської та соціологічної думки є теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, як результат пошуку основ, здатних забезпечити взаєморозуміння та інтеграцію соціальних суб'єктів. За Ю. Габермасом, «життєвий світ» (Lebenswelt) як система соціокультурного знання має інтерсуб'єктивний характер. Життєвий світ є організованим запасом знання, що зосереджений в культурі, насамперед, в мові, передається від покоління в покоління за допомогою культурних традицій. Цей запас знання становить підставу життєвого досвіду індивіда. На відміну від Е. Гуссерля, Ю. Габермас вважає, що структури життєвого світу не задаються лише інтенціями трансцендентального еґо, а конструюються знаннями й досвідом, закладеними в культурі та мові³. Це знання переважно неочевидне й неусвідомлюване, тому існує в прихованому вигляді, виявляючись у ситуативних формах комунікації.

Очевидно, що мова впливає на світоглядні основи віри та значною мірою визначає нюанси комунікативних систем. Так, природна емоційність православних віруючих сприяє поширенню

¹ Сепир, Э. (1993). *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. Москва: Прогресс.

² Луман, Н. (1999). *Теория общества* (вариант San Foca'89). Филиппов, А.Ф. (ред.). *Теория общества: фундаментальные проблемы*. Москва: Канон-Пресс-Ц-Кучково Поле, 223.

³ Хабермас: лекция о жизненном мире. <http://russia.ru/video/nauka_habermas/>. (2016, березень, 30).

світських мотивів у комунікаційній системі. Елементами емоційної масової подієвої комунікації в Православ'ї є паломництво до святих місць, хресні ходи, церковний спів, молитва. Невід'ємним елементом комунікації православних віруючих є іконографія, що пов'язує літургію, молитву та храмовий комплекс. Дослідники зазначають, що останнім часом православна комунікаційна система наповнюється новітніми засобами комунікації – пресою, радіо телебаченням, інтернет-сайтами, які досить помірковано використовуються¹.

Живе мовлення, тобто мова в її проявах і застосуванні, за М. Гайдеггером, є онтологічною основою всіх інших аспектів мови. Мовлення – це основа мови, адже «мова існує тільки тому, що існує мовлення, а не навпаки»². Філософ визначає основні феномени мовлення – слухання, мовчання, поголос (чутки), мову. На його думку, мовлення – це поезія, здатна виявляти нові буттєві можливості Dasein, тому воно виявляє себе як «модус» визрівання та «прояву» Dasein. Мова має власне буття доки вона розвивається, набуває нових значень, слів, зворотів. Вона змінюється, оскільки промовляється, тлумачить Dasein. Отже, мова є модусом існування Dasein та його буттєвою структурою. Натомість екзистенційно-онтологічним фундаментом мови є мовлення, що зумовлює розуміння у процесі комунікації.

Відтак повсякденність віруючої людини характеризується особливостями комунікації, функції якої полягають в організації повсякденності за допомогою трансльованих знань, засвоєнні правил, норм і цінностей, прийнятих у певному суспільстві, задоволенні потреб різних рівнів за допомогою щоденних інтеракцій. Вивчення повсякденних комунікацій та соціальних структур, в рамках яких вони відбуваються, є необхідним для з'ясування особливостей функціонування релігійної комунікації в контексті повсякденного життя українського православного віруючого. Зазначимо, що церковне життя православних віруючих передбачає не лише участь у богослужіннях та індивідуальну аскетичну практику, що полягає у виконанні певних правил і заборон як напрямків духовного розвитку людської особистості. Церква заохочує віруючих до активного життя, яке охоплює всі сфери буття людини, чим зумовлена необхідність розвитку позабогослужбового життя православної громади. Священники не мають обмежуватися богослужінням і проповіддю під час Літургії, виконанням треб, а проповідувати поза храмом, шукати шляхи згуртування та релігійної просвіти своїх парафіян. Фактором, що сприяє згуртуванню громади та виникненню позабогослужбового спілкування, є налагодження повсякденних релігійних відносин віруючих.

У дослідженні комунікативних відносин віруючих людей істотно пізнавальне значення має положення про соціальну комунікацію як організацію мовних актів і взаєморозуміння суб'єктів. За Г. Гарфінкелем, соціальна реальність «конструюється» у процесі мовної комунікації. Ототожнюючи соціальну взаємодію з мовною комунікацією, він звертає увагу не на зміст, а на норми спілкування. Соціальне стає можливим виключно завдяки тому, що комунікація суб'єктів здійснюється за певними «правилами говоріння». У звичайній «розмові» суб'єктів присутні елементи взаємного розуміння, яке встановлюється не лише на основі сказаного, а й на основі невисловленого. Тобто, розуміння часто досягається в результаті не актуального роз'яснення, а наявності певної тимчасової послідовності мовлення, схеми вираження думки. У розумінні міститься «фонове очікування» відповідної реакції партнерів, яке прояснює зміст промови, позиції суб'єктів, оцінки тощо. Будь-яке порушення цих очікувань здатне зруйнувати комунікацію. Фонові очікування, якими люди, інколи неусвідомлено, керуються у своїх діях, на думку вченого, можуть виявлятися в незвичних версіях звичайних ситуацій³. З цього приводу зауважимо, що характер повсякденної комунікації значною мірою залежить від наявності загального напрямку діяльності релігійної громади. В сучасних парафіях, де священники активно працюють з вірянами, організовують недільні школи для дітей і дорослих, групи спільного читання Євангелія, тематичні семінари і обговорення, спільні паломництва, акції доброчинності, родинні або дитячі літні табори тощо, виникають реальні громади віруючих. Вони складаються з широкого кола парафіян, схожі на великі сім'ї з міцними внутрішніми зв'язками, дружбою, кумівством, взаємодопомогою. Відтак соціалізація в рамках православної громади передбачає готовність людини долучитися до значимої для країни культурної традиції, сприйняти зразки поведінки, що існують в ній, і в такий спосіб прийняти ідентичність, очікувану і конструйовану з боку інших традицій.

¹ Петрушкевич, М.С. (2011). *Релігійні комунікації: християнський контекст*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 16-18.

² Хайдеггер, М. (1993). *Работы и размышления разных лет*. Москва: Гнозис, 279.

³ Гарфінкель, Г. (2007). *Исследования по этнометодологии*. Санкт-Петербург: Питер.

У процесі вивченні міжособистісної комунікації віруючих осіб важливу роль відіграють наукові висновки Е. Гідденса, для якого соціальною реальністю є безпосередні соціальні взаємодії людей, насамперед, в ситуаціях «співприсутності». Йдеться про комунікацію не як мовне спілкування, в якому домінують надіндивідуальні знакові системи, а про комунікацію, що виникає з безпосередніх міжособистісних обмінів повідомленнями. Ситуація знакових обмінів «обличчям до обличчя» є кінцевим елементом реальності, а їх різноманіття складає соціальність. Усередині кожної індивідуальної комунікативної ситуації знакові метасистеми, в тому числі, фонетична мова, відіграють незначну роль поряд з множинністю інших мов, задіяних у спілкуванні. Більше значення, ніж мова слів, має мова жестів, застереження, вигуки, погляди, спостереження деталей ситуації, тобто мовчазні поведінкові реакції, які в кожному конкретному випадку мають природу знаків. Для Е. Гідденса, отже, більш важливими є не мовні елементи, а ситуаційний контекст, на який реагують шляхом застосування мови. В силу неминучої контекстуальності комунікації мовні метасистеми можуть легко змінювати свої семантики, тому інформація не може бути прочитаною поза цим контекстом¹.

Отже, в рамках конкретних комунікативних ситуацій «співприсутності» відбувається комунікація, яка відіграє вирішальну структуруючу роль у суспільстві. Погоджуючись із висновками за Е. Гідденса зазначимо, що в повсякденному житті релігійної людини, зокрема православного віруючого, значну роль відіграє паралінгвістична комунікація – міміка, жестикуляція, зовнішній вигляд проповідника чи священика, яка подає інформацію, що найчастіше аналізується несвідомо. Невербальна комунікація має первинний характер щодо вербальної, тому здатна більш адекватно передавати емоції, користується більшою довірою. Основні види жестової комунікації використовуються у християнських сакральних діях, зокрема символіка жестикуляції є комунікаційним підґрунтям літургії.

Духовне життя, крім накопичення релігійних знань та виконання релігійних практик, передбачає набуття особистого духовного досвіду. Зовні практики релігійного життя для всіх однакові: існує загальноприйнятий для всіх мирян розпорядок постів, рекомендована частота причащення тощо. Проте з часом віруючий змінює сприйняття релігійних норм, переоцінюючи їх сенс і значущість. Тому етос сучасного православ'я не можна вважати повністю прописаним. У випадку конкретної людини «він багато в чому залежить: а) від особистих переваг і нахилів самої людини, тобто від її характеру і соціального габітусу; б) від особистої позиції в цьому питанні його духівника (якщо йдеться про оцерковленого віруючого); в) від культурних особливостей локальної православної громади»². Відтак життєдіяльність носія православної традиції не є тотально нормованою, за винятком змісту і послідовності богослужінь. Завдяки цій обставині сучасний віруючий в разі паломництва або тривалої міграції може в будь-якому храмі відчувати себе комфортно, ставати повноцінним співучасником процесу.

Виникаючи в процесі певної ситуації, мова набуває самостійності, зберігаючи свою структуру навіть після зникнення цих ситуацій з життя. Мова повинна бути зрозумілою як специфічний зріз історії суспільства і культури. Оскільки розмовна мова має груповий характер, важливе значення мають такі фактори як ставлення індивіда до громади, ставлення громади до інших спільнот, динаміка всередині спільноти. В цьому контексті істотну роль відіграє діяльність православних недільних шкіл сімейного типу, в яких навчаються як священики так і парафіяни, парафіяльні дитячі садочки під час богослужінь у вихідні дні, молодіжні позабогослужбові зібрання з дружнім і молитовним спілкуванням молоді, парафіяльна каса взаємодопомоги, позабогослужбові зібрання вірних у малих групах, де відбувається читання Священного Писання, місіонерська і соціальна діяльність членів громади, парафіяльна бібліотека, звершення таїнств і треб виключно за пожертви, а не за встановленим тарифом. Як зауважують церковні автори, керівникам громад слід звернутися до витоків святоотцівської традиції і не боятися активізувати життя своєї громади³.

Розмовна функція буденної мови завжди передбачає співрозмовника, тобто живий комунікативний дискурс. В контексті такої «комунікації співприсутності» І. Гофман досліджує

¹ Гидденс, Э. (2005). *Социология*. Москва: «Едиториал УРСС».

² Ипатов, Л.П. (2008). Современные особенности освоения православной традиции. Традиции и инновации в современной России. Гофман, А.Б. (ред.). *Социологический анализ взаимодействия и динамики*. Москва: РОССПЭН.

³ Федір (Бубнюк), єпископ. Православна молодь і проблеми сучасного церковного життя. <<http://www.apologet.kiev.ua/-838773314/63-pravoslavni-poglyad/984-----html>>. (2016, березень, 30).

«драматургічну поведінку», з'ясовує значення міміки, жестів та рефлексивного контролю за рухами тіла, які властиві комунікації та відповідають за підтримку соціального порядку й соціальної солідарності. Серед різноманіття та комплексного характеру мов, які використовує індивід у повсякденному спілкуванні, вчений виокремив, зокрема, позиціонування або постановку індивідів. Розглядаючи локальність (зону) як фізичне місце, в якому розгортається певна взаємодія, дослідник звертає увагу, передусім, на тілесно значимий фізичний простір. Так, обличчя є не лише фізичним джерелом мови, а й основною зоною тіла, за посередництвом якої прочитується досвід, почуття та наміри індивіда. В процесі соціальних взаємовідносин індивідів обличчя впливає на їх фізичне розміщення в просторі в умовах співприсутності. Позиціонування «обличчям» до іншого, чи навпаки, спиною до іншого, свідчить про вияв поваги або неповаги, тому в більшості випадків індивід намагається зберігати постійний контроль за виразом обличчя¹.

Водночас для певної категорії віруючих сучасні технології є зручним способом обговорення проблем свого світосприймання і поведінки. Проте слід визнати, що наявність віртуальних спільнот, спілкування в мережі Інтернет є новими явищами для традиційних релігій. Рисами публічності характеризуються православні сайти, форуми, рубрики «питання священнику», клуби православних батьків, православні спільноти людей, що захоплюються реконструкцією свят та інших обрядів, домогосподарок, лікарів, любителів і професіоналів церковного співу, іконопису. Водночас форуми не можна вважати спілкуванням лише мирян, оскільки їх учасниками є священники, ченці, інші церковні служителі та службовці. Відвертий характер більшості православних інтернет-форумів зумовлює участь в обговоренні різноманітних тем представників інших релігій та християнських конфесій, невіруючих осіб.

Висновки. Таким чином, у контексті повсякденного життя релігійні відносини значною мірою визначаються наявністю загальних мовних смислів та семантикою інтерпретаційних процесів. Комунікація постає способом буття повсякденності українських православних віруючих, механізмом розвитку їх соціальних взаємодій у контексті повсякденного життя. Очевидною є визначальна роль комунікації у формуванні не лише форми, а й змісту повсякденності віруючої особи. Комунікація постає універсальною формою соціальності, що відтворюється в інтерсуб'єктивній взаємодії. В сучасних умовах релігійні відносини характеризуються трансформаціями конфесійної комунікації під впливом новітніх технологій, змін у психології віруючих, що супроводжується інтенсифікацією комунікаційних процесів у суспільстві, використанням адекватних способів та засобів комунікації.

References

1. Fedir (Bubnyuk), yepyskop. Pravoslavna molod i problemy suchasnoho tserkovnoho zhyttya <<http://www.apologet.kiev.ua/-838773314/63-pravoslavni-poglyad/984-----.html>>. (2016, berezen, 30).
2. Garfinkel, G. (2007). *Issledovaniya po etnometodologii*. Sankt-Peterburg: Piter.
3. Giddens, E. (2005). *Sotsiologiya*. Moskva: «Editorial URSS».
4. Gofman, I. (2007). *Predstavlenie sebya drugim v povsednevnoy zhizni*. Moskva: Direkt-media Publishing.
5. Ipatova, L. P. (2008). *Sovremennye osobennosti osvoeniya pravoslavnoy traditsii. Traditsii i innovatsii v sovremennoy Rossii*. Gofman, A. B. (red.). *Sotsiologicheskii analiz vzaimodeystviya i dinamiki*. Moskva: ROSSPEN.
6. Khabermas: lektsiya o zhiznennom mire. <http://russia.ru/video/nauka_habermas/>. (2016, berezen, 30).
7. Khaydegger, M. (1993). *Raboty i razmyshleniya raznykh let*. Moskva: Gnozis.
8. Luman, N. (1999). *Teoriya obshchestva (variant San Foca'89)*. Filippov, A. F. (red.). *Teoriya obshchestva: fundamentalnye problemy*. Moskva: Kanon-Press-Ts-Kuchkovo Pole.
9. Petrushkevych, M. S. (2011). *Relihiyni komunikatsiyi: khrystyiansky kontekst*. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya».
10. Sepir, E. (1993). *Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu i kulturologii*. Moskva: Progress.

¹ Гофман, И. (2007). Представление себя другим в повседневной жизни. Москва: Директ-медиа Паблишинг, 111-118.